

УСТНАТА РЕЧ В ЛИТЕРАТУРНИЯ УРОК

Вергиния Колева
(*Велико Търново, България*)

Статията съдържа констатации за съвременното състояние на езика и стила на учителите и учениците в литературните уроци.

Съобщени са резултати от направени анкети със студенти. Дават се препоръки за работа върху развитието на устната реч на учениците.

Едуард де Боно, критикувайки речевите прояви на интелектуалеца, пише: „Първото правило на интелектуалността е: “Ако нямаш много за казване, кажи го колкото се може по-сложно. /.../ Истинският интелектуалец се бои от простотата, както фермер от сушата. Ако не е сложно, няма смисъл да се работи или пише.” (Боно 2001:18) От този ясен цитат, който е добре да ни напомня какво не трябва да бъде ученият, учителят, студентът филолог, извеждам само асоциативната препратка към една съвременна класификация, свързана с интелигентността. Нейната измеримост вече не се основава на познатия коефициент на интелигентност, при който тестовите задачи са в сферата на логиката, геометрията и математиката. Поне моите впечатления са такива. Интелигентността се определя в три основни категории, включващи 10 типа интелигентност. В една от категориите присъства словесната интелигентност, отвеждаща към активния речник, смисловото значение, силата на думите и връзките между тях (По Бюзан: 2001). Според мен тя пряко се свързва с обобщената личностна интелигентност, тъй като човек е във всяка дума, жест, мимика. Знаците, които ни характеризират непрекъснато, са изразени в кратката реплика на древен философ: “Говори, за да те видя!”

Позитивната препоръчителност за устната реч откриваме в една малка книга „Писма за доброто и прекрасното” на академик Дмитрий Лихачов. „Начинът на изразяване е най-важната част от цялостното поведение в живота. Според това как човек говори, вед-

нага и лесно можем да определим степента на неговата интелигентност, възможните комплекси.

Дълго и внимателно трябва да се учим на добра, спокойна интелигентна реч – като се вслушваме, забелязваме, четем и изучаваме”. (Лихачов 2010:48)

Съвременната речева практика, освободена от изказната схоластика и неподлежаща на последователни занимания по словесност и риторика, е сякаш един аспект от демократизацията, но е свързана и с много печални ситуации, последвани от публичната ирония. Обобщенията за съвременната реч поставят на първо място нейното обедняване. Голяма част от социалните роли не изискват такова включване на речта, което да е част от професионалното функциониране. Разпространената длъжност PR (връзки с обществеността) е облекчаващата замяна на умението да се говори. Нашето социално съществуване не се нуждае сякаш толкова много от „спасителната реч”. От „Животоописания” –та на Плутарх разбираме, че усилията, които е положил Демостен, за да може, преодолявайки своите говорни недостатъци да достигне риторическо майсторство, са били продиктувани от това, че в древна Гърция всеки сам е трябвало да защитава себе си. Останал сирак като малък, Демостен е изгубил наследството от родителите си, ограбено от роднини. Благодарение на риторическата си изграденост, по-късно той е успял да си го върне.

Обедняването, унифицирането на речта понякога може да зазвучи като нормална реалност. Но съотношението между речниковото богатство на един език и ограниченото количество думи, които са в личната употреба на голяма част от младото поколение трябва ни насочи към ясни образователни цели, свързани с устната реч.

В приложението на романа на Джордж Оруел „1984” се описват т.нар. старговор и новговор, с регламентирани три речника. Те обхващат думи със специално предназначение, но резултатът е пълно обедняване на речта. Без да правя опит за аналогии – заради контекста на романа и неговия основен смисъл – само бих искала думата „новговор” да ни предпазва от такова коренно различно стесняване на речниковия фонд, описано подробно в романа, за което най-подходящ е епитетът „ужасяващо”.

Когато семейната среда не е в състояние да даде примерите на правилната и завладяваща устна реч, когато в семейството ученикът, първо, няма много теми за разговор с родителите и всичко се свежда до няколко повтарящи се, които се изчерпват на ниво лаконична разговорна реч, училището е извечната и идеалистична представа за основата на всяко изграждане. Включително и това на словесната интелигентност. Конкретният поглед на всички обикновено е към обучението по български език и литература и очакванията са учителят, преподавайки тези предмети, да успее да постигне всичко на ниво езикова и литературна култура.

Моята теза е свързана, първо, с констатацията, че устната реч в уроците по литература не е на нивото на самия учебен предмет, занимаващ се с изкуство. А целта е езикът на учениците да се обогатява и стилът да се усъвършенства, като основното при това да бъде изграждане на индивидуален стил на говорене, който ще се отрази по естествен начин и на стила на писане. Защото досега писмената реч е коренно различна от устната реч на учениците и това е също потвърждение, че в писмените си работи те не са самите себе си и се стремят на наподобяват някакъв стил.

По отношение речта на българския учител по литература – къде е той в полюсите на сложното тълкуване на литературни произведения и съответстващата на това словесност и незавладяващата обикновеност на изказа – от друга страна?

Предполага се, че учителят по литература говори интересно и увлекателно, че неговата реч е продължение на образното мислене, каквото е творческото мислене. Така обобщено сякаш говорим за писател. Това е латентното очакване. Всъщност всеки изградил се филолог е такъв. Речта в литературния урок е опосредствана от художествения текст. В доминиращия брой уроци целта е неговата интерпретация. Така че тук различието, съпоставено с уроци по други дисциплини, е голямо.

Преди да предам моите обобщения за речта на учителите и учениците в литературните уроци, подкрепени от една анкета, бих искала да очертая един полярен кръг, свързан с образи на учители от художествената литература. От разказа „Учителят по словес-

ност” това е съквартирантът на главния герой Никитин – учителят Иполит Иполитич. Неговото име е точно намерено – като ниво на повтораемост и неразличимост. Една от дамите в разказа упорито го нарича Митрополит Митрополитич и това дава основание за допълнителни изводи. Речта на И. Иполитич много напомня речта на много по-известния Чехов герой – Беликов – „Човекът в калф”, който повече мълчи, но когато става дума за общи теми, например женитбата, и двамата герои говорят по един и същи начин. Беликов: „Не, женитбата е сериозна крачка, трябва в началото да се премислят предстоящите задължения, отговорността... че да не вземе да стане нещо.” Иполит Иполитич: „ Женитбата е сериозна крачка... Трябва добре да се обсъди всичко, да се прецени...” В обсега на словесността Иполит Иполитич се вписва в поведението „Робот” – сякаш има вложена програма на говорене. Това е стереотипът на мислене и говорене – трафаретни съждения, за които пет пъти Чехов посочва: ”И заговори за неща, отдавна известни на всички” плюс :”...като казваше някоя отдавна известна истина...” Неговите изрази, съкрушаващи със своята клишираност, биха могли да бъдат част от една електронна програма: „А лятото си е пак друго, не е като зимата. Зимата трябва да се палят печки, а лете и без печки е топло”; „Досега вие не бяхте женени и живеяхте отделно, а сега вече сте женени и ще живеете заедно.” В предсмъртните си часове този герой, бълнувайки, произнася – като маркери на шаблонността – изразите:” Волга се влива в Каспийско море. Конете се хранят с овес и сено.” Всеки учител може непрекъснато да търси мярката и интелигентността в своето речево поведение, като си припомня и подобни крайни примери. Достатъчно е да си приведем забележките, които учителите изричат към недисциплинираните ученици в урока. Те преминават през десетилетията с леки изменения, но без въздействаща сила: „Ако не уважаваш мен, уважавай поне съучениците си!”; „Ще те изгоня от класа!”; „След часа ще те заведа при директора.”; „Следващия час – контролно за тези, които говорят”.

Транзакционният анализ дава възможност да определим състоянията, в които човек говори стандартно и речта му трудно може да се отличи от друга. Това са състоянието Възрастен и Родител със знак „минус”. Интересно е, че когато – на мисловно ниво-

променим позицията си и попаднем в състоянието Дете + (А това е творческото състояние, свързано с въображението, емоционалността и образността), можем да променим речта си. Само като обобщение без доказателства извеждам това, че речта на учителя по литература се нуждае от паралелността на двете състояния Възрастен + и Дете +.

И така – каква е речта на учителите по литература. Моето обобщение е, че тя не е завладяваща. От позицията на просвещаващ и направляващ мисленето на учениците и водещ ги по пътя на нелеката учебна интерпретация, учителят по литература не включва достатъчно словесната си интелигентност. (Или пък тя не е достатъчно развита?) Според мен въображението, ярките представи, които искаме да са налице в съзнанието на учениците, не са напълно включени при учителите. Това личи от стереотипната образност в тяхната реч. Най-чести са епитетите, по-рядко – сравненията, а метафори почти липсват. А какво чудо е ситуативното пораждаване на една метафора в говоренето. Няма нещо по-проникващо у възприемащия от разгръщането на един метафоричен образ. Но дори когато един учител е решил да даде пример за дадено интерпретативно съчинение и им чете своя увод към темата, оказва се, че той се е стремил да наподобява – също като учениците си – стила на литературната критика. Не познавам учител, който да пише заедно с учениците си съчинение описание, разказ и особено есе. А само така той може да влезе в творческото ниво и да бъде полезен със съветите си. Няма как да разказваш за пътя до върха, ако не си го изминал сам.

Обяснително – илюстративният метод, конкретизиран в учебната форма лекция, също налага устна реч, която носи елементите на художествеността. Това означава учителят да има литературно-художествен тип мислене, което да предполага и такъв тип говорене. Никой няма очакването, че учителят през цялото време трябва да говори есеистично или в традицията на най-добрите литературни критици, които обогатяват с тропи своята реч. Но за мен това е част от професионализма на преподаващия литератор.

Когато говорим за адресант и адресат, донякъде не разгръщаме дълбочината на „адресат”. Ако положим синонимно понятието

към „реципиент“, тогава се открива продължението, съдържащо нивата, които трябва да имаме предвид, за да владеем всички възможности за въздействие върху адресата в контекста на устното говорене. Разгръщайки всичко, което се отнася до реципиента читател, ние дори усложняваме нещата. Но реципиентът слушател сякаш в повечето случаи за нас е този, който априорно приема, поглъща излъчената информация. Да си представим себе си като слушатели. Знаем, че винаги има филтриране на информацията. То започва от отношението ни към предмета на говорене, дооформя се от бързо появилото се отношение към говорещия, ако той се появява за пръв път пред нас, или вече е налице от минали срещи с него. Филтрирането се определя в познавателен план от *личностния смисъл* за слушателя. Поведенческата страна в урока е еднопланова. Тя се изразява - в много голям процент – чрез ненарушаване на т.нар. дисциплина. Просто ролята Слушател в нейната формална изразеност предполага некомуникативност по отношение на другите от аудиторията. Тук трябва да се включи наблюдателността на говорещия, особено ако това е учителят. По невербални признаци той трябва да отгатне дали има ниво на активно слушане . Защото пасивното е това, което се определя като присъствие „тялом“. Преминалата като съобщение в Интернет констатация за учениците е, че те предпочитат да учат, като слушат. Много учители обаче се заблуждават от пасивното слушане. За да преминат участниците в познавателното общуване към нивото на активното слушане, то говоренето трябва да бъде друго.

Една лекция е увлекателна, когато отговаря на въпросите на слушащия, когато се свързва с неговия личностен смисъл. От позиционирането според транзакционния анализ можем да свържем говоренето, интересното, грабващото вниманието говорене и със състоянието Дете +. Тогава у ученика също ще се включат любопитството, любознателността, удивлението, които са също към това състояние.

Какъв е диалогът в литературните уроци? Поради едностранната лидерска позиция на учителя, който задава въпросите, той е еднопосочен и „дирижиран“. Ученикът в този случай е в дидактическата роля Изпълнител. Тя донякъде стеснява богатството на говоренето до логически верния отговор.

Една от перманентните цели на литературното образование трябва да бъде изграждането на творческа личност. Творческото мислене е свързано с оригинална индивидуална реч – уста и писмена. Обикновено мисловната празнота се запълва с шаблонни думи и изрази или пък с прекалено много термини. У учениците трябва да се изгради изначална непримиримост към този тип говорене.

Проверката и оценката на знанията и уменията на учениците не е свързана с едно стабилно репродуктивно ниво, при което учениците да могат да говорят стабилно, с разбиране и достатъчно дълго по дадена подтема или тема. „Достатъчно дълго” – на фона на наблюденията на уроци – не означава 10-минутно изпитване, а кратко, структурирано и дори образно изказване, каквото учениците не умеят да демонстрират. Обикновено в урока за нови знания те произнасят 2-3 изречения или реплики по повод търсеното в текста. Това се смята за достатъчно, тъй като е в обсега на евристичността. Но едно е да произнесеш правилно/вярно съждение, друго е да представиш разбирането си като навлизаш в дълбочината на текста и заявяваш литературната си култура.

Писмената реч на учениците е свързана с определена безпомощност, тъй като нямат изграден собствен стил на мислене и говорене. Тогава техните съчинения издават опита да пишат така, както не мислят, който се преплита с почти разговорния стил и тази контаминация е твърде печална. Никой не работи последователно върху умението на учениците да изградят изказване в литературния урок. Какво остава до риторическото усъвършенстване?!

Направена е кратка анкета (Вж. приложението) със студенти от специалност Български език и история, трети курс и Българска филология, трети курс, задочно обучение. Целта е да се установи доколко е налице училищното и университетското въздействие при оформянето на индивидуалния стил на учениците и съществува ли тяхното самонаблюдение и самоусъвършенстване в това направление.

Студентите обобщават позитивната роля на училището за развитието на тяхната реч. Според тях натежава и твърдението, че след завършване на средното си образование, те вече имат изграден ин-

дивидуален стил на говорене и писане. Моето мнение е, че под „индивидуален стил” те не отчитат специфичен и въздействащ стил като максимум в очакванията.

Устната реч на учителите си по литература студентите определят така:

„Начин на преподаване на материала – интересно, завладяващо и поучително.”; „Добра подготовка и ораторска способност”; „Свободата”; „Висока компетентност; „Говорене на книжовен език и използване на интересни похвати”; „Ясна дикция, добре подбрани думи”; „Добро владение на езика и терминологията”; „Въздействащо и интересно”; „Ясна и пълна мисъл”. Има и допълнения като : „Говореше добре, но монотонно и меланхолично”; „Преподаване без да се интересува от това дали учениците възприемат урока”.

Повечето студенти от специалността Български език и история посочват, че участието им е приоритетно активно при упражненията по историческата специалност, но не и при литературните.

Почти поравно са отговорите „да” и „не” при въпроса за усилията, свързани с усъвършенстване на устната и реч. А подробните отговори на 8. въпрос „По какъв начин?” правят това, потвърждава предположението, че студентите не могат да организират докрай своето речево усъвършенстване. Посочени са отговори, свързани с примера на университетските преподаватели, с общуването с различни хора. Четенето на художествена и научна литература, разбира се, е в основата. Но има и отговори: ”Старая се да използвам посложни думи и да боравя с терминология”; „Старая се да произнасям правилно думите.”. Цялостното разбиране за това какво означава въздействащата – импресивна, експресивна, сугестивна реч, не е налице в отговорите.

Почти всички студенти потвърждават, че в университета са постигнали качествено надграждане на речевото си ниво. Отчитат точността и яснотата, емоционалността, въображението. Отбелязват повече недостатъците: „Не мисля, че имам характерен стил на изразяване”; „Диалектът присъства в речта ми.”; „Прибързаност”, както и емоционална нестабилност, когато се говори пред аудитория.

Системно и непрекъснато е необходимо да се работи върху: синонимността на думите, върху използването на тропи, а не само

върху откриването им в текстовете. Работата върху сравненията е основа за пораждаване на метафори. Те могат да се появят по-късно, при опит за комуникативно изясняване предмета на речта и както обикновено – неочаквано. Учениците би трябвало да знаят как сами да усъвършенстват речта си, т.е. какви трябва да бъдат натрупванията – като литературни примери и упражнения, за да започне процесът на обогатяване на речта им.

Развитието и усъвършенстването на устната реч на учениците може да се постигне така:

1. Учебни програми, които да предвиждат упражнения, свързани с устната ученическата реч.
2. Усъвършенстване на речта на учителите.
3. Диференцирана самостоятелната работа на учениците, свързана със задачи за обогатяване на речта им.
4. Развитие на образното мислене. Устни упражнения, включващи говорене с цел да се използват подходящи тропи.
5. Упражнения, свързани със структурирането на устната реч.
6. Запознаване с кратки примери от областта на риториката.
7. Оценяване в уроците по литература, свързано с уменията да се произнесе цялостно изказване по даден въпрос.

Приложение:

Анкета

1. Като имате предвид собствения си опит, може ли да обобщите, че в училище се полагат целенасочени усилия за развитие на устната реч на учениците!

2. Имате ли – след завършване на средното си образование – изграден индивидуален стил на:

- говорене;
- писане.

3. Характеризирайте устната реч на вашите учители по литература. /Или на един учител по литература./

- 3.1. Ако тя е била завладяваща – поради какви характеристики?
- 3.2. Ако е била стандартна и невъздействаща – по какви причини?

4. В университета изградихте ли ново ниво на устната реч като:
- цялостно изказване;
  - правилно структуриране;
  - езиково и стилистично богатство.
5. Какво е характерно за вашия стил на изразяване?
6. Притежавате ли стабилизирано умение да говорите пред аудитория?
7. Как определяте вашето участие по време на упражнения по двете специалности:
- българска филология : активно .....; пасивно.....
  - история: активно .....; пасивно .....
8. Полагате ли усилия да усъвършенствате вашата устна реч?..... По какъв начин?

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Боно 2001**: Боно, Е. Научете детето си да мисли, Кибеа, 18.
2. **Бюзан 2001**: Бюзан, Т. С главата напред, „Кибеа”.
3. **Лихачов 2010**: Лихачов, Д. Писма за доброто и прекрасното, „Славена”, 48.
4. **Чехов 1970** : Чехов, А., Избрани произведения, то 4., „Народна култура”.

VERBAL SPEECH IN THE LESSON OF LITERATURE

Verginiya Koleva
(Veliko Tarnovo, Bulgaria)

The article contains observations on the present situation with the language and style of teachers and students in literature classes.

Reported are results from interviews with students. Recommendations are given how to work on developing the verbal speech of the students.